

Плевенски исторически четения

Pleven Historical Readings

Регионален исторически музей – Плевен
Regional Historical Museum – Pleven

Издание Publication	От регионалното към националното – минало, настояще, бъдеще From the regional to the national – past, present, future
Том / година Volume / year	III / 2024
Издател / държава Publisher / country	Регионален исторически музей – Плевен, България Regional Historical Museum – Pleven, Bulgaria
Автор(и) Author(s)	Нели Стоянова Neli Stoyanova
Институция Affiliation	Регионален исторически музей – Враца Regional History Museum – Vratsa
Заглавие Title	НЯКОИ КАТЕГОРИИ НАСЕЛЕНИЕ СЪС СПЕЦИАЛНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ ВЪВ ВРАЧАНСКО XV – XVIII ВЕК SOME CATEGORIES OF POPULATION WITH SPECIAL OBLIGATIONS IN THE VRATSA REGION FROM 15TH TO 18TH CENTURY
Страници Pages	60–77
Постоянен адрес Permanent URL	https://plevenhistoricalreadings.eu/articles/phr-3-60/

НЯКОИ КАТЕГОРИИ НАСЕЛЕНИЕ СЪС СПЕЦИАЛНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ ВЪВ ВРАЧАНСКО XV – XVIII ВЕК

Нели Стоянова

Регионален исторически музей – Враца

Резюме: Териториите на Врачанския край, като част от Османската империя в периода XV – XVIII в., са били възлова стратегическа гранична зона в голяма част от този период. Като такава, редица селища тук са били обитавани от население със специални задължения и със специфични функции в османската военно-икономическа система. Голяма част от селищата в региона са били със статут на войнушки – изцяло или смесени.

Войнушките бащини във Врачанско са представлявали малоземлени стопанства, от порядъка на 15– 20 дьонюма ниви, лозя, градини, ливади и хармани.

От началото на XVII век войнушкият институт във Врачанско запада, редица войнуци изоставят бащините си и/или започват да обработват друг вид поземлена собственост.

Една особена категория население са черехорите (черахорите, джерахорите), които се класифицират с различни специфични функции – както като майстори строители и зидари, работници по поддръжка на крепости и крепостни съоръжения, така и като моряци, управляващи кораби, или вид бурлаци, изтеглящи османския флот на пристанищата.

Ключови думи: войнуци, бащини, черехори, дьонюм, специални категории.

Поводът да се насоча към това изследване е намирането във фондовете на РИМ – Враца на отдавна залежали и забравени преводи на османотурски документи от фонда на Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Преводите са правени през 60-те години на миналия век по поръчка на тогавашното ръководство на музея и вероятно част от тях са използвани за краеведското проучване на Врачанския край, на-

правено от покойния вече ст. н. с. Богдан Николов. Това, което привлече вниманието ми, бяха регистри и описи на различни категории зависимо население в селищата от Врачанския край, някои от които дори не срещани и не анализирани в историографията ни. Любопитството и научният интерес ме провокираха да потърся по-подробна информация в различни източници, и констатирах, че Врачанският край не е обект на засилен интерес от страна на историците, с изключение на някои изследователи, поддали се на порива на местния патриотизъм.

В българската историография винаги са съществували различни мнения относно точния термин за класификация на особите видове рая, за техния статут и промените в него през годините, за характерните им специфики по териториално разпределение и т. н. Още през 50 – 60-те години на миналия век някои изследователи отхвърлят термина „привилегирована рая“ и защитават необходимостта от употребата на други термини, като „рая със специално предназначение“ и/или „рая със специални задължения“¹. В името на компромиса други говорят за „*т. нар.* привилегирована рая“, като по този начин избягват конкретния професионален ангажимент². Имайки предвид, че привилегия означава особен закон (от лат. *privilegium*: *privus* – отделен, частен и *lex, legis* – закон) и факта, че Османската административно-правна система издава поредица от нарочни закони, с които допълва, въвежда или отменя отделни привилегии (всъщност, използвайки точно този термин)³ можем да заключим, че привилегиите вървят ръка за ръка със специалните задължения и предназначения, т.е. – и двата термина са научно точни.

Тъй като проследяването на всички категории рая с особен статут във Врачанско би било непосилна задача на този етап и би излязло извън рамките на изискуемия обем, реших да се спра на няколко от тези категории. Идеята ми беше една от тях да бъдат т. нар. „войнуци“ (войници, войнугани, войнагани, или в османската документация – войник-тайфаси) поради необходимостта от анализ на документирания факт на тяхното сериозно присъствие в този край през целия период на османското владичество. Обстойното проучване на историографската литература по въпроса в сериозните трудове на Диаманди Ихчиев, Бистра

¹ Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт, ИИИ към БАН, София 1960, с. 67.

² Грозданова, Е. Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина, в. „България през XV – XVII в. Историографски изследвания, т. 1, С 1987, с. 144.

³ Ихчиев, Д. Исторически принос на „войниганите“ при турската войска от 1374 г. дори до 1839 г. след Р. Хр. – до Танзимата, С 1904, с. 732, 734, 735.

Цветкова, Вера Мутафчиева, Цветана Георгиева, Елена Грозданова, Валери Стоянов, Християн Атанасов, Кръстьо Йорданов и др. затвърди в мен заключението, че е необходимо събиране и осмисляне на информацията конкретно за днешна северозападна България, и в частност – за Врачанския регион.

Все още има различия в историографията относно класификацията на войнушкото население. Така наречените в османската терминология „войник – тайфаси“ обикновено се причисляват към военизираната прослойка от населението, към аскера. Така например, в законодателството на Мехмед II Фатих (средата на XV в.) те се определят като част от войнишкото население, заедно с пехотинците яя, мюселемите, джанбазите, юруците и татарите⁴. Анализирайки техния произход още от 70-те години на XIV в., когато, в хода на османското завоевание е създадена войнушката институция като част от „групата на военните“ и последващото им активно включване в османската военна организация, редица изследователи приемат тезата за чисто военния характер на войнуците⁵. По този начин османската система цели едновременно и да приобщи новозавоюваното население, и да използва неговия боен потенциал и опит в своя полза. Още повече, че в този исторически момент, при цялата мобилизация на наличните сили на империята, те вероятно не са били достатъчни.

В доразвитие на тази теза е мнението на проф. Бистра Цветкова, според която „тази пъстрота в режима на подвластното население има своя определен смисъл и цел – чрез това новите господари разединяват покорените, като създават различни условия и различно отношение на властващите спрямо тях. От друга страна, така завоевателите запазват стари, утвърдени от столетия институции, които се стремят да впрегнат в своя услуга. Освен това, като осигуряват на тия категории население, някои данъчни облекчения, като ги откъсват от пряка зависимост спрямо местните феодали, османските управляващи среди разчитат да ги привлекат повече от останалата рая в подкрепа на властта си или най-малко да притъпят у тях волята за съпротива“⁶. Важно е едно сведение на френския пътешественик от XV в. Бертрандон дьо ла Брокиер, цитирано от Вера Мутафчиева, според което в турската армия служели около 50 000 християни, по-голямата

⁴ Турски извори за българската история, т. 5. Документи за войнуците. Ред. и исторически коментар **Б. Цветкова**, С 1974, с. 19.

⁵ **Атанасов, Хр.** Българите, Османската империя и оръжието, част I.

⁶ **Цветкова, Б.** Паметна битка на народите, С 1979, с. 206– 207.

част от които вероятно са били войнуци⁷. Като „пълноправни бойци“ в османската армия през XV, а в някои региони и до по-късно, ги представя и Христо Матанов⁸. Според един от основните съвременни изследователи на войнушката институция – Кръстьо Йорданов, в първите векове от съществуването си тя била натоварена с чисто военни задължения и била част от „класата на военните“⁹. И доразвива съществуващата от десетилетия в българската историография теза, че функциите на войнуганите се променят във времето – от чисто военни през първите векове на османското владичество, до помощни и обслужващи обози и конюшни в периода XVII – XVIII, та чак до третото десетилетие на XIX в.¹⁰ В някои исторически изследвания се развива тезата за два вида войнуци с два вида специфични задължения, които прокарват някаква качествена разделителна линия между тях. Едната група участват във феодалното опълчение (това най-вероятно са войнуците – джебелии – конници с бойно снаряжение – б. м.), докато други служат в султанските обори, грижат се за султанските коне, косят султанските ливади и участват във военнопомощните отряди при поход¹¹. Два вида войнуци – конници и пешаци, споменават авторите на „История на българите“, позовавайки се на султански ферман от 1618 г.¹²

В своята монография „В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността му през XVIII век“, като част от обяснението на използваните термини в края ѝ, Християн Атанасов определя войнуците като рая със специални задължения, приемани за военнопомощно формирование, но малко по-нататък обяснява черибашия (началника на войнуците) като „началник

⁷ Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт, ИИИ към БАН, София 1960 г., с. 68.

⁸ Матанов, Хр. Ранни имперски институции в българските земи (XV в.) (istorianasveta.eu), 2017 г.

⁹ Йорданов, Кр. Войнушката институция в българските земи XV – XVI в., Автореферат на дисертация, С 2013, с. 10.

¹⁰ Йорданов, Кр. цит. съч., с. 10; Йорданов, Кр. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV – XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав, в сп. Исторически преглед, кн. 3 – 4/2012 г., с. 34; Йорданов, Кр. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на XVII в.), в сп. Исторически преглед, кн. 1/2022 г., с. 33–93.

¹¹ Цветкова, Б. Паметна битка на народите, С 1979, с. 208.

¹² Авторски колектив, под ред. на проф. Г. Марков. История на българите, том II, Късно средновековие и Възраждане, С 2004, с. 66.

на войската“¹³. Елена Грозданова стои на мнението, че войнуците и доганджиите (соколари) според официалното османско законодателство не били считани за рая. Същото, според нея, се отнася и за зеваид – войнуците, или войнуците в резерв, въпреки че до момента, в който са били призвани да заместят починалия родител – войнук, те са били задължени с всички данъци и повинности на редовата рая¹⁴. Известно е, че привилегиите и бащината като вид поземлено владение не са предавани по наследство, а са били свързани с изпълнението на конкретни задължения.

Най-малката съставна единица на войнушкия корпус е гьондер, което идва от персийски език и означава вид копие с остра бравичка в горния край. Гьондерът се състои от трима или четирима войнуци, в зависимост от изложената по-горе класификация, а именно – приема се, че джебели – войнуците са се групирани в гьондери от четирима, докато пешаците с по-регулярни функции – в гьондери от трима, от които единият е главен войнук, а другите – помощници (ямаци)¹⁵. В „Описание на устройството на Османската държава от“ Али чауш от средата на XVII в. е споменато само за тричленни гьондери¹⁶. Сред преведените османотурски документи, които се пазят във фондовете на РИМ – Враца, съществува документ, в който са изредени 10 листа списъци на войнугани от Враца и врачанските села. Към документа е приложена забележка, че не е датиран, но Ориенталският отдел към Народната библиотека го отнася към XVIII в. Не бих оспорила експертизата на специалистите от отдела, но се изкушавам да разсъждавам върху него. Вероятностите са следните: или документът е правилно датиран от XVII или XVIII век и се отнася за период, в който числеността на гьондерите е сведена до трима в резултат от затихването на войнушките функции (което ще изложи по-нататък); или войнушките описи се отнасят за войнуци – пешаци, със спомагателни функции. Според мен, по-вероятната датировка на документа е от XVI век. Тогава, през 1528/29 и 1548 г., по време на управлението на Сюлейман I, са правени най-подробните и систематизирани описи на войнушки гьондери. В регистъра от 1548 г. за пръв път се прибавят сведения за имуществото на отделните лица с цифрови данни за техния раз-

¹³ Атанасов, Хр. В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век“, С 2008, с. 330, 335.

¹⁴ Авторски колектив, под ред. на проф. Г. Марков. История на българите, том II, Късно средновековие и Възраждане, С 2004, с. 65, 67.

¹⁵ Закон за войнуците, в Турски документи за историята на правото по българските земи, т. I, С 1961.

¹⁶ Турски извори за историята на правото в българските земи, БАН, С 1961, с. 220.

мер в дьонюми¹⁷. Така например, от този регистър получаваме информация, че бащините във врачанските села са еднакви по размер и в едно и също съотношение ниви: лозя: друго (градини, хармани, ливади) – 15:3:2. Тъй като всичко това се включва в бащината, можем да направим извода, че бащините във Врачанско са били от порядъка на 20 дьонюма. Другият извод, който можем да направим от данните в този регистър, е, че войнушките бащини във Врачанско са били от типа дребно земевладение. За сравнение – през XVI в. в Пловдивско войнушките бащини са достигали площ до 121 дьонюма¹⁸.

Този архивен документ оборва и тезата на Кръстьо Йорданов, че селското стопанство на север от Стара планина е било по-еднообразно от това на юг и че се е залагало основно на традиционните зърнени култури. Според него в бащините на местните войнуци „не фигурират ливади и овощни градини, което показва, че скотовъдството и овощарството не представлявали интерес за тях“¹⁹. Веднага мога да оспоря тази теза, опирайки се на документ от фонда на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ за войнушките стопанства във Врачанско. В него, освен нивите в размер на 15 дьонюма, са цитирани лозя, ливади, градини и хармани (място за вършитба) в размери 2– 3 дьонюма²⁰.

В същия документ има групиране на войнушките гьондери под водачеството на двама мюсюлмани (вероятно черибашии/сераскери) – Ахмед паша и Мехмед Велед (велед означава син, но не е посочено чий син е). Най-вероятно става въпрос за две орди като подразделение от повече гьондери. По мои изчисления общият брой войнуци и ямаци, регистрирани само в този документ, възлиза на 370 души от около 30 села във Врачанско²¹. Според друг документ, през XV в., само в района на с. Роман са регистрирани 52 ханета на войнугани и зеваид – войнугани (войнугани в резерв)²².

В своето пространно изследване, врачанският археолог, историк и краевед Богдан Николов дава сведения за 33 села във Врачанския край, които са дали войнугани за османската армия

¹⁷ Стоянов, В. Наблюдения върху османотурските документални извори за „специалните“ категории население в земите под османска власт, в сп. Исторически преглед, 44, 1988, кн. 3, с. 65.

¹⁸ История на българите, авторски колектив, том II, С 2004, с. 67.

¹⁹ Йорданов, Кр. Войнушката институция в българските земи през XV – XVI век“, автореферат за присъждане на докторска степен, София 2013 г., с. 29.

²⁰ Ф. 114, а. е. 513, НБКМ.

²¹ Ф. 114, а. е. 513, НБКМ.

²² ОАК 265/8, л. 45.

и конюшни. Десет от тях – Алтимир, Баница, Борован, Добруша, Кален, Паволче, Попица, Сохаче, Типченица, Търнава, Търнак са споменати като изцяло войнугански, други като Върбешница, Долна Бешовица, Еница, Камено поле, Косталево, Моравица, Кунино, Цаконица и др. са смесени²³. Сведения, че Врачанският край е сравнително гъсто населен с население, обвързано с войнушки задължения, се съдържат в много проучвания за епохата XV – XVIII в. Кръстьо Йорданов посочва, че според регистъра на войнуците от 1528/29 г. в Никополски санджак са регистрирани 3411 войнуци, с което държи първото място по численост сред всички региони. Същият автор изброява „изключително големи войнушки селища в Никополска каза“, сред които и врачанските села Койнаре и Баница²⁴. Тогавашното село Койнаре е споменато като главно войнушко селище от същия автор в друго негово изследване²⁵. През 1526 г. във Врачанско срещу 868 райетски къщи има 238 войнушки такива²⁶. Според други изследователи, в сравнение с всички останали части на Османската империя, Никополският санджак е излъчвал най-голяма численост войнушко население²⁷. В изключително сериозното проучване на войнушките регистри, Кръстьо Йорданов систематизира информацията си в таблици. В една от тях – за войнушките сераскери и броя на подчинените им войнуци той изнася цифрата 675 души от каза Никопол, водени от сераскер Рамазан, сред които такива от врачанските села Баница, Чомаковци, Койнаре, Горни и Долни Дъбник, Бреница и др.²⁸ В своето изследване за българите през XVI век Елена Грозданова и Стефан Андреев пишат за „внушителен“ списък на села във Врачанско, които давали войнугани – Баница, Девене, Камено поле, Горна и Долна Бешовица, Старо село, Борован, Моравица, Паволче, Върбешница, Цаконица, Еница, Алтимир, Царевец, Типченица, Галово, Хубавене, Радовене, Добру-

²³ **Николов, Б.** От Искър до Огоста, С 1996 г.

²⁴ **Йорданов, Кр.** Войнушката институция в българските земи XV – XVI в., Автореферат на дисертация, С 2013, с. 18.

²⁵ **Йорданов, Кр.** Щрихи върху ежедневието на дербентджийското и войнушкото население през XVI – XVII век“, в: Ежедневието на империите Средни векове – XX век, том XXXVI, С 2021 г., с. 55.

²⁶ **Мутафчиева, В.** Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт, ИИИ към БАН, С 1960 г., с. 67.

²⁷ **Тетовска, М.** Войнуците в българските земи през XVI в. – териториално разпределение и количествена характеристика, в сб. Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XVI – XVIII в., с. 201.

²⁸ **Йорданов, Кр.** Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV – XVI век: йерархична структура, функция и кадрови състав, в сп. Исторически преглед, кн. 3 – 4/2012 г., с. 59.

ша, днешните градове Бяла Слатина и Кнежа и др.²⁹

Една от причините за тази наситеност на Никополския санджак, и в частност на Врачанско, с войнушко население, може да се търси във факта, че в първите векове на османското владичество северната граница (серхад) на империята е минавала по р. Дунав. Тезата, че селищата с войнушко население от казите Ловеч и Враца в първите столетия на османското владичество очертават граничните територии на Шишманова България, също не е лишена от основание³⁰. През следващите векове границата се изнася на северозапад, в посока Централна Европа, когато империята достига до най-голямото си териториално разширение. Така северозападните български територии временно се отдалечават от театъра на бойните действия, но в никакъв случай не намаляват значението си за рекрутиране на различни групи военизирано население за нуждите на армията. Не е случайна наличността на значителни войнушки групи в селищата покрай големия военен път Пловдив – Белград, пътя Солун – Ниш и Видин – Браничево³¹. А Димитър Цухлев споменава Враца като едно от селищата, през които преминава един от деветте пътя, свързващи Видин с Централна Европа³².

XV и XVI век са вековете на класическото войнуганство, когато се структурират неговите основни характеристики и съдържание, но са и вековете на неговия най-голям разцвет. Този разцвет е свързан както със значимата роля на тази войскова единица в авангарда на османското завоевание, така и (точно поради тази причина) с нейното покровителстване от страна на централната власт. С ожесточаването на европейските войни срещу империята и влошаването на нейното финансово положение войнуганският институт се движи по тънък лед, който епизодично се пропуква. През втората половина на XVII и през XVIII век държавата все по-настойчиво започва да нарушава режима на данъчни облекчения на специалните категории рая. Изворите говорят за периодични промени в социалния и данъчен статут на войнуците в зависимост от поредното политическо изпитание, пред което е изправена Високата порта.

²⁹ Грозданова, Е. и Ст. Андреев, Българите през XVI в. По документи от наши и чужди архиви, С 1986.

³⁰ Йорданов, Кр. Войнушката институция в бълг. Земи през XV – XVI в., автореферат, С 2013, с. 19.

³¹ Цветкова, Б. Паметна битка на народите, С 1979, с. 208.

³² Цухлев, Д. История на град Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Ореховско, Врачанско, Фердинандовско, Берковско и Крайна), С 1932, с. 256.

След Карловацкия мирен договор от 1699 г., и особено след този при Пожаревац от 1718 г., мюсюлманската държава губи цяла Унгария и Трансилвания, Банат, Белград и част от Видинския санджак. Бавно и постепенно, но все по-осезаемо, започва икономическата и вътрешнополитическа криза, което налага решителни мерки за справяне със ситуацията. Османотурски документ от 1715 г. ни дава информация за събиране на данък десятък (юшур) от войнушки домакинства от Врачанските села. Според този документ в с. Камено поле има 35 войнушки ханета, в с. Горна Бешовица – 36 войнушки и 5 на помощник-войнуци, в с. Долна Бешовица са 12 войнушки и 4 на ямази, в с. Кален – 10 войнушкиханета, в Старо село и в с. Вировско – 15 войнушки домакинства, във Влашко село (дн. Царевец) – 20 и 4 на помощник-войнуци, в селата Типченица и Паволче – 7 войнушки, в Рашково – 4, в селата Радовене, Бистрец, Върбешница и Девене – по 3 войнушкиханета, в с. Цаконица – едно. Общо в изброените села, според този документ, в началото на XVIII в. са съществували близо 200 домакинства на войнугани³³. От тези домакинства на държавния представител Абдурахман е възложено събирането на десятъка. Година по-късно на същия съвестен османски служител е заповядано да направи опис на войнуганите от каза Враца. От този документ разбираме, че е имало несъответствие между наличните бащини и броя на жителите, изпълняващи войнугански функции. Абдурахман констатира, че в село Цаконица има 15 бащини, а само един войнуган; в с. Доян (Девян) – вероятно дн. Девене, при наличност 15 бащини са регистрирани 3 войнуци, същото е положението и в с. Радовян (Радовене)³⁴. От този документ можем да заключим, че в началото на XVIII в. войнушката институция вече клони към своя упадък, войнуците изоставят своите бащини и се ориентират към друг тип земевладение и земеползване. В много села през XVII – XVIII в. войнуците напълно губят интерес към своята служба и свързаното с нея служебно земевладение. Един късен войнушки регистър от 1733 г. показва не само изоставени бащини, но и такива, които не са изоставени, но се обработват от други лица извън войнушката институция³⁵.

Фермани от 1717, 1731 – 1733 години потвърждават правата и привилегиите на войнуците. Но през 1767 – 1768 г., по молба на населението, придружена с мазба (изложение), е издадена заповед за временно преустановяване на правата и привилегиите

³³ Ф. 29, а. е. 167, НБКМ.

³⁴ Вц 21/26, НБКМ.

³⁵ ТИБИ, т. 5, С 1974, с. 197– 251.

на „войник – тайфаси“³⁶. Бегъл поглед върху историческата обстановка по това време ни отвежда в навечерието на поредната руско-турска война (1768 – 1774) и поредната необходимост за османската държава да мобилизира всички свои ресурси и жива сила за отпор. Информацията в този и други налични документи говори и за недоволство и несъгласие на раята, задължена с многобройни данъци, с облекченото положение на войнуците. Много скоро обаче, привилегиите на войнуганите са възстановени с цялата категоричност на един височайш царски ферман от 1783 г., според който от царските регистри се заличават онези статутни и постановления, с които раята войник – тайфаси се е лишавала от своите автономни привилегии и отново се узаконяват старите и автономни за тях постановления. Премахват се всички постановления, с които са се задължавали да плащат данък „авариз – хане“ и други налози за обработване на земя извън бащината³⁷. Остава само плащането на данъка десятък.

Подобен ферман издава и султан Абдул Хамид през 1785 г., а през 1792/93 г. той адресира до румелийския валия „и до други“ ферман, който, редом с всички витиевати фрази, характерни за османското законодателство, четем и следния императив: „Да се стараете всячески, щото повторно по тоя въпрос да не ме предизвиквате да издавам други допълнителни заповеди“³⁸.

За товарене на т. нар. привилегирована рая с извънредни данъци и повинности поради тежкото финансово положение на империята през XVII и XVIII век пише и Бистра Цветкова³⁹. Внимателният прочит и проследяване на османските законодателни актове обаче, говори за епизодична намеса на централната власт за ограничаване привилегиите на войнушкото население, докато перманентният произвол и нарушаването на тези привилегии са били в по-голяма степен характерни за местната администрация.

Никъде в историографските четива не срещнах нито като наименование, нито като опит за изясняване на статута и характеристиките на категорията подвластно население „черехори“ (черахори, джерахори). Във всички научни изследвания относно специалните категории рая на историци и османисти тази специфична група население нито е проучвана, нито е дори споменава-

³⁶ Ихчиев, Д. Исторически принос за „войниганите“ при турската войска от 1374 г. дори до 1839 г. след. Р. хр. – до Танзимата, в: Периодическо списание на Българското книжовно дружество, XVII, С 1905, св. 9– 10, с. 732.

³⁷ Пак там, с. 734.

³⁸ Пак там, с. 741.

³⁹ Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт, в: ИБИ на БАН, С 1958 г., с. 202.

на. Едно от вероятните обяснения на този факт е, че черехорите не са постоянна и конкретно проследявана като статут и числен състав категория. Тяхното рекрутиране е било свързано с изпълнение на конкретна задача и те са били набирани от местното население на доброволен принцип и, вероятно, в съответствие с някакви възможности и умения. Единственото съвременно споменаване на тази група население е в речници със специфични термини от епохата. В „Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. Речник на чуждите, остарелите думи и термините“ със съставители Елена Грозданова и Стефан Андреев пояснението за черахорите е, че те са „категория зависимо население, което в замяна на известни данъчни облекчения работело по строежа и ремонта на крепости и други подобни обекти, служело в обоза на османската армия, копаело окопи и прокарвало пътища“. Това обяснение предполага една поливариантност на тази категория зависимо население, тъй като характеристиките му обемат и тези на войнуците и дербентджиите. Но терминът присъства в автентичните документи, които са в основата на моето изследване. Във фонд 32 на Националната библиотека, в архивна единица 64 има документ с опис на гребците от каза Рахово (дн. Оряхово), които са определени да заминат за град Исакча. Пояснявам, че Исакча е възлово пристанище на десния бряг на р. Прут, попадащо по онова време (XVII в.) в териториите на Северна Добруджа като част от Османската империя. Има сведения, че това е средновековен български град, а българското име Облучица се среща в географски карти, пътеписи и различни документи дори до края на XVIII в. наред с турското Исакча, което е било официалното наименование на града по време на османското владичество. Годишната на написване на документа е 1084 по хиджра и се равнява на 1673 г. по християнския календар. Бегъл преглед на историческите събития от този период в по-глобален план показва, че през 1669 г. хетманът на Деснобрежна Украйна Петро Дорошенко става васал на Османската империя. Опирайки се на новия си съюзник, през 1672 г. султан Мехмед IV изпраща тристахилядна армия, която през пролетта на следващата година форсира Дунава. Вероятно това е моментът, в който се явява нуждата от рекрутиране на гребци, които в някои източници се назовават „черехори“. Според горепосочения документ са мобилизирани 20 черехори от врачанските села Селановци, Ставерци, Хърлец, Рахово, Липница, Крушовица, Сърбеница (дн. Софрониево), Козлодуй, Хайредин, Голяма Лъка, Брегаре, Луковит, Крушовене, Търнава, Софулар (?), Гложене, Исмаил бунар (дн. гр.

Кнежа), Борован, Алтимир и Търнак⁴⁰.

От същата 1673 г. идва при нас документ, придружен от опис на черехори от селищата Бистрец, Берковица, Беленей Муслим (предполагаемо Руска Бела – б. м.), както и от самата Враца, според който Абди ага овластява Салих ага „да изведе“ двадесет души (по-нататък в документа се споменават двадесет и двама, като вероятно се имат предвид и двамата командири – башбуг). Интересно е едно от изреченията в документа, което гласи: „Тези двадесет и двама души, които имат задачата да превозват с кораби зърнени храни от местността, наречена Чучир над Бродсуи (?) – за Исакча, следва да бъдат годни да карат кораби, а така също да са здрави и силни“⁴¹. Това да са здрави и силни, естествено, е разбираемо, но изискването да умеят да карат кораби, е любопитно като сведение, тъй като то предполага наличие на хора с такива компетентности сред подвластното население. От изброените 22 лица от град Враца са 17 души, трима от село Бистрец, един от Руска Бела (села в непосредствена близост до града) и един от Берковица, която вероятно е била част от каза Враца.

Друго интересно наблюдение върху документа със списъка на черехорите, управляващи кораби, е, че след имената на лицата, освен характерното за османските документи от този тип упоменаване на бащата, например „Недялко, син на Марко ...“, се споменават и поръчители. Т. е. – вероятно е била необходима гаранция от поръчител, за да се повери подкарването на османски кораб. По неписано правило поръчителите на християни са били християни, а на мюсюлманите – съответно лица от тяхната етно-религиозна група. В този списък има едно изключение – поръчител на Драго, син на Адем, е глашатаят Исмаил⁴².

Друга информация, която получаваме от този документ, е за осигуреното заплащане на посочените лица, което възлиза на 30 гроша.

Като пояснение към термина „черехори“ е написано, че това са „селяни, които се използват като работници по близките укрепени пунктове и които в такъв случай биват освобождавани от всякакви тегоби“. Тъй като не е ясно дали това пояснение е част от оригиналния османотурски документ, или е добавено в текста от преводача, ще се въздържа от коментар на любопитното сведение, което поставя черехорите, макар и епизодично и инцидентно, в графата на облекчените откъм данъци и тегоби рая – тайфаси.

⁴⁰ Ф. 32, а. е. 64, НБКМ.

⁴¹ Ф. 29, а. е. 164, НБВК.

⁴² Пак там.

В друг документ, датиран от 1684 г. по християнския календар, определилият сам себе си като „смиреният и непорочен господин Мехмед, заместник-съдия в каза Рахово и Цибър“ информира, че населението от посочената каза моли за по-голям брой черехори във връзка с обслужване на намиращите се в пристанището кораби със зърнени храни. В отговор на тази молба са мобилизирани 300 души черехори от каза Рахово (Оряхово), каза Злати (вероятно Златица), каза Враца, както и от кази Ловеч и Знеполе, и те да бъдат на разположение в пристанището Рахово от Гергьовден до Димитровден⁴³. Само напомням, че по това време тече поредната от нескончаемите войни на империята срещу европейските сили, чийто флагман е Австрия, а през 1683 г. се състои решаващата обсада на австрийската столица Виена.

Следващата архивна единица, свързана с черехорите, датира от м. януари 1686 г. и е тематично свързана с гореизложеното. А именно – споменават се отново 280 черехори, които е трябвало да пристигнат на пристанището в Рахово от казите Враца, Ловеч, Рахово и Златица, тъй като „корабите ще почнат да минават и да се връщат по казаната река Дунав“. Вероятно това поредно рекрутиране на население е свързано с активните бойни действия, част от голямата война на Османската империя с т. нар. Свещена лига, продължила от 1683 до 1699 г. В тази война, освен Венецианската република и Русия участват и централноевропейски държави (Свещената Римска империя и Жеч Посполита) и, съответно – голяма част от придвижването на войските и продълствията за армията се извършват по р. Дунав. През 1687 г. се състои втората голяма битка за дунавското пристанище Мохач. Този път „смиреният и непорочен“ е заместник-съдията Муса, а молбата е черехорите да изпълнят своите задължения „за изтегляне на преминаващите и връщащите се кораби с държавни муниции и зърнени храни“⁴⁴. По-нататък се споменава за „влачене на преминаващите и връщащите се през казаното пристанище (Рахово – б. м.) кораби“⁴⁵. В документа има и информация за издаването на свещена заповед по този повод, която осигурява ползването на черехорите със специфичните им задължения.

Изводът, който можем да направим съгласно описаните в документите ситуации, е, че черехорите са били нещо като балкански еквивалент на бурлаците в руската история, които също са били натоварени със задачи по изтегляне и влачене на корабите

⁴³ Ф. 32, а. е. 65, НБКМ.

⁴⁴ Ф. 32, а. е. 66, НБКМ.

⁴⁵ Пак там.

през плитчините към пристанищата. Най-вероятно те са били рекрутирани от населението в по-близките до пристанището кази, като например Враца, Оряхово и Ловеч, и тяхната мобилизация е била кампанийна, най-често свързана с период на военни действия. Оряховското пристанище, като подстъп към средното течение на р. Дунав, където се разиграва част от основния театър на бойните действия, е възлово пристанище и крепост, през които е преминавала голяма част от армията и продоволствието за нейната издръжка. Съдейки по частичните описания на функциите на черехорите, можем да заключим, че всички документи, касаещи набирането на гребци за османския флот, всъщност се отнасят за тази специфична категория. Такава информация изобилства в османотурските документи от националната библиотека, с които разполагаме. Използването на черехорите и за други дейности се потвърждава от малкото източници, на които можем да се опрем в анализа, някои от които цитирахме по-горе. В информация, касаеща Самоковския регион, намираме интересно изречение за черехорите като за българи, които „били назначавани за „черехори“ (майстори-зидари) и те трябвало да поддържат каменната твърд на старите калета, да строят нови укрепления за османската войска“⁴⁶. Тази полифункционалност на черехорите, документирана в малкото на брой източници, води към заключението, че те са рекрутирани инцидентно и по конкретни поводи и за периода на ангажираността си с държавните ангарии са били освобождавани от други данъци (или поне от някои от тях), докато през останалото време са изпълнявали своите задължения като обикновено раетско население.

Вероятно от подобен тип са били ангажиментите на друга рядко срещана в историческите изследвания група население с особени функции – азеби (или азаби). Това са части от т. нар. Seratkuly – провинциалната армия, набирана само по време на предстоящи военни операции. Азебите са от средите на свободните селяни, добре обучени и въоръжени за участие във военните походи на империята. Провинциалната армия включва яя и мюселем, юруци, джерехори (черехори), джанбаз, акънджии, дели, азеби (азаби), гъонюлю, бешли и т. н.

В речника на чуждите и остарели думи и термини, подбран в изследването на Елена Грозданова и Стефан Андреев „Българите през XVI. По документи от наши и чужди архиви“ азабите са квалифицирани като „бойци от специална лека пехотна част, принадлежаща към авангардните войски на османската ар-

⁴⁶ e-Самоков: Туристически забележителности (e-samokov. blogspot.com).

мия; военнослужещи от османския флот“⁴⁷. Самата дума „азеб“ има арабски произход и означава ерген. Това може да служи за препратка към същностните характеристики на тази категория бойци, както и фактът, че те са били изцяло рекрутирани от мюсюлманското население. Разделят се на пехотинци, служещи в сухопътната армия, и такива, служещи във флота. Към средата на XVI в. Високата порта започнала да ги използва и като стражи на крепости. Като такива те присъстват в един документ от фондовете на Националната библиотека. Документът е датиран в 1718 г. и от него се разбира, че визираните в документа азеби са били използвани за охрана на „паланка Рахово“. Подписаният Ибрахим (не се уточнява длъжността му) излага до „високото място“ за неизплатени заплати на азебите от Рахово (Оряхово) – остатък за 1717 – 1718 г. и заплатата за шест месеца на 1717– 1718 г. По-нататък е документирано издаването на „съкровищно позволение“ за изплащане на дължимите суми, които за 1718 г. възлизат на 148 857 акчета за 80 души войници⁴⁸.

От документа разбираме и друго – че забавянето и неизплащането на заплатите на различните родове войска в пограничните райони е било често срещано явление. „Като пограничен нашият град винаги е бивал заобикалян, и оставали сме без заплаща, и като така преживяваме големи затруднения.“

Вследствие на гореизложеното мога да направя следните изводи:

Териториите на Врачанския край, като част от Османската империя в периода XV – XVIII в., са били възлова стратегическа гранична зона в голяма част от този период. Като такава, редица селища тук са били обитавани от население със специални задължения и със специфични функции в османската военно-икономическа система. Голяма част от селищата в региона са били със статут на войнушки – изцяло или смесени.

Войнушките бащини във Врачанско са представлявали малоземлени стопанства, от порядъка на 15 – 20 дьонюма ниви, лозя, градини, ливади и хармани.

От началото на XVII век войнушкият институт във Врачанско запада, редица войнуци изоставят бащините си и/или започват да обработват друг вид поземлена собственост.

Една особена категория население са черехорите (черахорите, джерахорите), които се класифицират с различни специфич-

⁴⁷ Грозданова, Е. и Ст. Андреев. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви, С 1986 г., с. 292.

⁴⁸ Ф. 32, а. е. 27, НБКМ.

ни функции – както като майстори строители и зидари, работници по поддръжка на крепости и крепостни съоръжения, така и като моряци, управляващи кораби, или вид бурлаци, изтеглящи османския флот на пристанищата.

Вид военизирано население, но също така свързано с флота, са и азебите (азабите), чието присъствие на оряховското пристанище е също засвидетелствано в османотурски документи от фонда на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ – Ориенталски отдел.

Библиография:

НБКМ, ф. 32, а. е. 27
НБКМ, ф. 32, а. е. 65
НБКМ, ф. 32, а. е. 66
НБКМ, ф. 32, а. е. 64
НБВК, ф. 29, а. е. 164
НБКМ, ф. 29, а. е. 167
НБКМ, ф. 114, а. е. 513
НБКМ, Вц 21/26
ОАК 265/8, л. 45

Авторски колектив, под ред. на проф. Г. Марков. История на българите, том II, Късно средновековие и Възраждане, С 2004

Атанасов, Хр. Българите, Османската империя и оръжието, част I

Атанасов, Хр. В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век“, С 2008

Грозданова, Е. и Ст. Андреев. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви, С 1986 г.

Грозданова, Е. Проблемът за т. нар. привилегирована рая в историческата книжнина, в. „България през XV – XVII в. Историографски изследвания, т. 1, С 1987

е-Самоков: Туристически забележителности (e-samokov. blogspot.com)

Ихчиев, Д. Исторически принос за „войниганите“ при турската войска от 1374 г. дори до 1839 г. след. Р. хр. – до Танзимата, в: Периодическо списание на Българското книжовно дружество, XVII, С 1905, св. 9– 10

Йорданов, Кр. Войнушката институция в бълг. земи през XV – XVI в., автореферат за присъждане на докторска степен, С 2013

Йорданов, Кр. Командно-управленски апарат на войнушката институция в българските земи под османска власт през XV – XVI век: йерархична структура, функции и кадрови състав, в сп. Исторически преглед, кн. 3 – 4/2012 г.

Йорданов, Кр. Най-важните категории християнско население с военнопомощни или полицейско-охранителни задължения и тяхното място в социалната структура на османското общество – сходства и различия (XV – първите десетилетия на XVII в.), в сп. Исторически преглед, кн. 1/2022 г.

Йорданов, Кр. Щрихи върху ежедневието на дербентджийското и войнушкото население през XVI – XVII век“, в: Ежедневието на импери-

ите Средни векове – XX век, том XXXVI, С 2021 г.

Матанов, Хр. Ранни имперски институции в българските земи (XV в.) (istorianasveta. eu), 2017 г.

Мутафчиева, В. Категориите феодално зависимо население в нашите земи под турска власт, ИИИ към БАН, София 1960 г.

Николов, Б. От Искър до Огоста, С 1996 г.

Стоянов, В. Наблюдения върху османотурските документални извори за „специалните“ категории население в земите под османска власт, в сп. Исторически преглед, 44, 1988, кн. 3

Турски извори за българската история, т. 5. Документи за войнуците. Ред. и исторически коментар Б. Цветкова С 1974

Турски документи за историята на правото по българските земи, т. I, С 1961

Тетовска, М. Войнуците в българските земи през XVI в. – териториално разпределение и количествена характеристика, в сб. Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XVI – XVIII в.

Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт, в: ИБИ на БАН, С 1958 г.

Цветкова, Б. Паметна битка на народите, С 1979

Цухлев, Д. История на град Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Ореховско, Врачанско, Фердинандовско, Берковско и Крайна), С 1932

SOME CATEGORIES OF POPULATION WITH SPECIAL OBLIGATIONS IN THE VRATSA REGION FROM 15TH TO 18TH CENTURY

Neli Stoyanova

Regional History Museum – Vratsa

Abstract: The territories of the Vratsa Region, as part of the Ottoman Empire in the XV – XVIII century, were a nodal strategic border zone for a large part of this period. As such, a number of settlements here were inhabited by a population with special duties and with specific functions in the Ottoman military-economic system. A large part of the settlements in the region had the status of voynushki – entirely or mixed.

The Voynushka's landed properties in Vratsa region had small land holdings, of the order of 15– 20 denyums of fields, vineyards, gardens, meadows and threshing floors.

From the beginning of the 17th century, the Voynushka institute starts to decline, a number of Voynushkas abandoned their properties and/or began to cultivate other types of land.

A special category of population are the Cherehors (cherahors, jerahors), who are classified with various specific functions – both as master builders and masons, workers in the maintenance of fortresses and fortifications, as well as sailors, steering ships, or a type of bachelors, pulling the Ottoman fleet of ports.

Keywords: soldiers, fathers, denyum, special categories, cherehors.

Нели Стоянова

Регионален исторически музей – Враца

Враца, пл. „Христо Ботев“ № 2

E-mail: nelly_nen@abv.bg